

ЕКОНОМІКА

Олена Андрієнко

●

СПОЖИВЧА КООПЕРАЦІЯ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ В УМОВАХ НЕПУ

Кооперативний рух, пройшовши складним шляхом свого історичного розвитку, став одним з могутніх факторів формування вільних ринкових, товарно-грошових відносин, засобом економічної модернізації і соціального структурування суспільства. Зміни в суспільно-економічному житті поставили сьогодні нагальні завдання, пов'язані з подоланням кризового стану вітчизняного народного господарства, формуванням ринкової економіки, процесами приватизації. Відтак, виникає потреба аналізу історичного досвіду заснування і діяльності кооперативних товариств та кооперативного руху як в Україні в цілому, так і в окремих її регіонах.

До 1917 р. споживча кооперація досить активно розвивалася. На неї припадало близько 35 відсотків всього товарообігу країни.¹ Прийшовши до влади, більшовики вирішили використати кооперацію як допоміжний інструмент в боротьбі за побудову соціалізму. Тому 10 квітня 1918 р. РНК РРФСР прийняв декрет «Про споживчі кооперативні організації», в якому, з метою залучення до цієї справи широких мас населення, підкреслювалося, що кооперативи повинні «не тільки обслуговувати пайовиків, а й вживати заходів до повсюдного кооперування населення».² З цього часу на долю кооперації випадає ряд кардинальних структурних змін. Починаючи з 1918 р., фактично щороку робота кооперації перебудовувалася, пристосовуючись до нових умов. Спочатку кооперацію було включено у державну розподільчу систему, а з 1919 р. введено обов'язкове членство для кожної дорослої людини, після чого вона була перетворена в орган постачання і розподілу при Наркомпроді. У 1920 р. кооперація була задекретована двома новими принциповими положеннями — її обов'язковим одержавленням і кооперуванням всього населення, а всі кооперативні системи — інтегровані. У 1921 р. кооперація почала працювати в умовах нової економічної політики, а в 1923 р. її знову було реорганізовано на засадах добровільного членства.³

1920 р. став роком перелому в історії української споживчої кооперації. На першому етапі її реорганізації і перебудови (січень 1920 р.— березень 1921 р.) закладалися підвалини робітничо-селянської кооперації. Було створено центральні керівні органи — Кооперативний комітет України та Вукоопспілку (ВУКС).⁴

Низові кооперативи були об'єднані в губернські спілки споживчої кооперації — губспілки, що входили до складу Центроспілки. Згідно з циркуляром Уккрандгоспу при Чернігівському Губпродкомі організувався кооперативний відділ, що являв собою місцевий орган урядової влади, який керував усією споживчою кооперацією губернії. 12 червня 1920 р. у відповідності з декретом від 20 березня колишню Крайспілку було перейменовано в губспілку, що об'єднувала загальногромадянську кооперацію у межах Чернігівської губернії. Робітнича кооперація була об'єднана автономною секцією при губспілці, а сільськогосподарський відділ губспілки було перетворено на автономну губсільгоспсекцію.

У 1920 р. на Чернігівщині діяло 1304 споживчих товариства, в тому числі 21 робкооп, 11 райспоживспілок, 271 кредитне і 176 ощадно-позичкових кредитних товариств, які об'єднували близько двох млн. чол.⁵

Таким чином, створилася узагальнена, єдина для всієї території кооперативна мережа, за своєю схематичністю аналогічна побудові адміністративного управління: БУКС, губспілка, райспілки, а в містах і селах єдині споживчі товариства (ЄСТ), членами яких зобов'язані були стати всі жителі даного населеного пункту. Тепер губерньська структура споживчої кооперації складалася з трьох ланок: ЄСТ, райспілки та губспілка. В основу діяльності кооперативного апарату закладався принцип централізації управління: організаційна робота проводилася зверху шляхом декретів і постанов. У зв'язку з цим історія кооперації з 1919 р. стала тісно пов'язаною з загальноекономічним і кооперативним законодавством. Особливістю декретів було те, що вони не забезпечували виконання викладених у них положень, а лише висловлювали принциповий напрямок економічної-політики держави і служили кооперації зняттям у боротьбі за існування.

До початку непу структуровану реорганізацію споживчої кооперації ще не було завершено. Другий етап її перетворення (березень 1921 — грудень 1922 рр.) співпав з безпосереднім переходом до нової економічної політики, сутністю якої було становлення ринкової змички між державною промисловістю і приватновласницьким селянським господарством. У ході перетворення останнього на колективне, ринкові форми змички мав замінити державний план. Неп розглядався як закономірний етап, властивий кожній країні, яка просувається від капіталізму до соціалізму.⁶ У галузі кооперації нова економічна політика знайшла своє перше вираження у декреті від 13 березня 1921 р., який дозволяв організацію добровільних об'єднань. Як і раніше, кооперація мала виконувати державну політику по розподілу і заготівлі продуктів, але тепер широкий простір було надамо самодіяльності й ініціативи в галузі торговельної і промислової діяльності.⁷

На першому етапі непу (1921—1923 рр.) була обов'язковою приписка громадян до кооперативів, запроваджена ще в роки війни через те, що не можна було відмінити нормоване постачання і певний час продукти продовжували розподілятися у вигляді натурального пайка через кооперацію. Поруч з такими кооперативами створювалися добровільні споживчі товариства, яким дозволялося проводити обмін товарів, що видавалися робітникам як натуральне преміювання за роботу, на селянські продукти. Восени 1921 р. із споживчої кооперації виділилися в окремі кооперативні системи збуто-постачальні і кредитні товариства. Основні завдання цього періоду вирішувалися у два етапи. Перший (березень—жовтень 1921 р.) передбачав реорганізацію кооперативного апарату губспілки, часткову — ЄСТ, а також проведення в життя принципів багатоловкової системи. Враховуючи різницю природних і господарських умов в різних повітах Чернігівщини, інструкторська колегія губспілки не висувала єдиної для всієї губернії мережі багато-

лавок, але вважала за необхідне організувати їх з радіусом мінімум у 6—10 верст. На 1 січня 1921 р. у губернії нараховувалося 204 багата та 501 однолавка.⁸ Всього ж по Чернігівській губернії на цей час діяло 705 ЄСТ, причому найбільша їх кількість у Чернігівському (183) та Остерському (110) повітах, а найменша — у Глухівському (55) і Конотопському (49).⁹ За рахунок організації багатолавкових кооперативів дещо зменшився приріст числа товариств. На початок 1922 р. Чернігівська губспілка об'єднувала 889 ЄСТ з 1.885 тис. членів. Загальна кількість кооперативних товариств споживачів нараховувала 1753 (більше 2 млн. чол.). Крім того, існували 16 фабричних ЄСТ, з кількістю членів 134 тис. чол.¹⁰

На другому етапі даного періоду (жовтень 1921 — грудень 1922 рр.) завершилася організаційно-господарська перебудова кооперації на основі постанови ВУЦВК «Про союзну мережу споживчої кооперації України». В її основу було покладено принцип переходу від системи губспілок до райспілок та губробкоопів, побудованих за принципами губернського об'єднання профспілок. З метою скорочення кооперативного апарату і надання йому більшої гнучкості, у систему кооперації вносилися дві суттєві зміни: принцип економічного тяжіння (замість форм, пов'язаних з адміністративними кордонами) та заміна чотириланкової системи (ВУКС — губспілка — районний відділ губспілки — ЄСТ) триланковою (ВУКС — райспілка — ЄСТ). Така форма вважалася більш доцільною в умовах непу. Райспілки обслуговували район, економічно пов'язаний зі своїм центром як такий, що до нього тяжіє. Губспілки ліквідовувалися, реорганізовуючись у райспілки. У Чернігівській губернії було 12 повітів. Якщо після декрету 20 березня 1919 р. у губернії сформувалося 11 райспілок, а після першого етапу реорганізації — 16,¹¹ то у 1922 р. залишалось лише 5 райспілок: Чернігівська (з районом діяльності в Чернігівському, Городнянському, Сосницькому, Борзнянському, Козелецькому, Остерському повітах), Ніжинська, Конотопська, Півгород-Сіверська та Кролевецька (з районом: діяльності в Кролевецькому та Глухівському повітах). Тоді ж було розроблено статут районної спілки споживчих товариств, завданням якої була конкуренція з приватним ринком, зниження цін, захист та зміцнення бюджету. З 1922 р. райспілки почали страхову діяльність, у них були відкриті страхові агентства.¹²

На заключному етапі перебудови споживчої кооперації (січень 1923 — жовтень 1924 рр.) головним завданням було максимальне охоплення кооперацією широких мас населення на підставі постанови ЦВК та РНК СРСР від 28 грудня 1923 р. «Про реорганізацію споживчої кооперації на засадах добровільного членства», яка передбачала створення однорідної бідняцько-середняцької структури пайовиків. Проте відсоток кооперування на початок 1924 р. залишався невисоким. Активними пайовиками були тільки 1,4 відсотка населення.¹³ Відколи обов'язкову прописку до кооперативів було відмінено, їх членами могли стати ті, хто добровільно входив до них і сплачував вступні та пайові внески. У 1924 р. було затверджено відповідний статут товариства споживачів. З 1 січня 1924 р. у Чернігівській губернії розпочалася кампанія по реорганізації сільських споживчих кооперативів на засадах добровільного членства. Відтепер членами товариства могли бути не всі мешканці села, а лише пайовики.

За соціальним складом сиілчанців кооперативи на 96,3 відсотка були бідняцько-середняцькими, а 3,4 відсотка складали заможні селяни. В органах керівництва і контролю, завдяки кільком вміло спланованим виборчим кампаніям працювало 84 відсотки середняків та незможників. Незважаючи на численні декларативні декрети й постанови, органи радянської влади постійно втручалися у діяльність кооперації,

намагаючись, підпорядкувати її своєму впливу. Уряд неодноразово видавав: циркуляри стосовно посилення роботи комуністів та незаможників на рівні низової кооперації. Перевибори керівництва показали таку картину: у 1922 р. у складі керівних органів ЄСТ працювало 4 відсотки комуністів і 12 відсотків членів КНС (комітетів незаможних селян), а вже в 1923 р. їх було відповідно 7 і 23 відсотки, у 1924 р. — 15 і 33 відсотки.¹⁴

Кооперативний апарат, повторюючи долю всіх радянських установ, непомірно розбух і на початок товарообмінних операцій став громіздким бюрократичним апаратом зі слабкою продуктивністю, позбавленим необхідної в нових умовах гнучкості і рухливості. На 1 січня 1922 р. Чернігівська райспілка нараховувала 350 службовців, після скорочення наприкінці року — 180. Було ліквідовано ряд відділів та підвідділів, а сума витрат на утримання апарату, за рішенням ради уповноважених, не мала перевищувати 5 відсотків прибутку.¹⁵ Але до 1924 р. райспілка знову вступила у період фінансової кризи. Через розбухлий апарат з 168 службовців, витрати на його утримання, що складали 22,5 відсотка, націнки на товари у 40 відсотків райспілка працювала на збиток.¹⁶ Лише на початок 1928 р. ситуація дещо стабілізувалася. У прийнятій XV з'їздом ВКП(б) постанові підкреслювалося: «неухильно продовжувати роботу над здешевленням і скороченням адміністративного, торгового, кооперативного, промислового апарату, а режим економії застосовувати до всіх без винятку ланок управління і господарства, скоротивши видатки у 1928 р. не менш як на 20 відсотків, суворо перевіряючи проведення його в життя».¹⁷ У 1928 р. апарат райспілки скоротився до 93 осіб. Райспілка вийшла з кризового стану і зміцнила основу низової кооперації: якщо в 1924 р. її товарообіг складав 2.070.228 крб., то в 1928 р. — 7.340.000 крб.; націнки на товари становили відповідно 17,1 та 4,7 відсотка, а організаційні витрати — 11,8 та 4 відсотки.¹⁸

У зазначений час на Чернігівщині було налагоджено систему підготовки та перепідготовки як керівних кадрів, так і працівників низової кооперативної мережі. Чернігівська кооперативна школа готувала кадри для низової кооперації, головним чином для села. Перший випуск її відбувся в січні 1926 р. 15 березня 1922 р. Чернігівський соціально-економічний технікум було перетворено на кооперативний технікум і передано на утримання губспілки. Навчання в ньому було платним. Виняток становили члени КНС та 30 відсотків студентів, командированих партійними органами та профспілками. Райспілка щороку асигнувала технікуму 2 млрд. крб., а також брала на себе виплату стипендій. Практику студенти проходили у відділах райспілки, ЦРК (центральному робітничому кооперативі) та у губсільбанку.¹⁹ Щоб закріпити досягнення в роботі кооперації та сприяти подальшому її розвитку, у Чернігові щороку влаштовувались двомісячні курси для перепідготовки сільських кооперативних робітників.²⁰

У 1925 р. у зв'язку зі зміною адміністративного поділу Чернігівської губернії (замість 12 повітів утворено 5 округ), відбулися зміни і в системі кооперативних органів. Згідно з постановами окрвиконкомів було організовано 12 кооперативних комітетів, що здійснювали керівництво діяльністю всіх видів кооперації в округах. Ці комітети існували до 1929 р. і значно зміцнили основу низової ланки.²¹ Щомісяця в кожному кооперкомі реєструвалося близько десяти нових товариств. Кооперування населення становило у 1914 р. — 11,6, у 1923 р. — 13,2, у 1924 р. — 17,2, у 1925 р. — 21,2, у 1926 р. — 32,4, а в 1927 р. — 41,3 відсотка.²² Наведені дані свідчать про те, що із запровадженням непу були, створені умови, сприятливі для залучення населення до кооперативних організацій.

Разом з тим не всі зареєстровані товариства діяли реально. З сільських ЄСТ тільки 20 відсотків були стійкими, а близько третини — за-

надто слабкими для нормального функціонування.²³ Давалися взнаки обов'язкова прописка громадян до кооперативів і прагнення об'єднати товариства, створюючи великі багатоловкові кооперативи.

На момент проголошення непу і видання декрету від 13 квітня 1921 р. кооперація у фінансовому відношенні була цілковито безпомічною. Ні грошових, ні власних товарних фондів у неї не було. Завданням кооперації у фінансовому плані було створення власної бази. Про залучення коштів населення на той час годі було й думати, а фінансування, надане державою у вигляді 10 відсотків товарного фонду, було занадто мізерним, до того ж фонд становили неходові товари. Власні кошти кооперативних організацій склалися з вступних пайових внесків членів кооперативів та з відрахувань від чистого прибутку. Так, матеріальні ресурси Чернігівської райспілки та її райконтор оцінювалися у 400 тис. золотих карбованців. Найбільш сприятливим моментом для нагромадження коштів був період з листопада по грудень 1922 р., коли всі банки вели кредитні операції у радянській валюті. Це дало райспілкам можливість створити власний товарний фонд.²⁴ Усі банки визначали розміри кредитів у залежності від суми пайових капіталів. Найвищий розмір паю було встановлено у 5 крб. Чернігівська райспілка рекомендувала для сільської місцевості пай не менше 1 крб. 50 коп., а для бідноти — 50 коп. Відповідальність при такому розмірі паю дорівнювала 7 крб. 70 коп. Чим більшим був розмір відповідальності членів, тим більшу довіру мали кооперативи у кредитуючих організацій. Надто високу відповідальність (більше 10 крб.) застосовувати не рекомендувалось, щоб не відлякувати селян.²⁵

У період «воєнного комунізму» усі підприємства, що належали кооперативам, були націоналізовані, але декрет від 13 квітня 1921 р. відкрив перед кооперацією широкі можливості в галузі промислової діяльності. У Чернігівській губернії переважали кооперативні підприємства харчової та хімічної промисловості: маслоробні заводи, крупорушки, млини, заводи по виробництву чорнила і фарб для селянського полотна, а також по вигінці дьогтю, смоли, скипідару. Майже всі сільські ЄСТ мали овочесушильні та овочепереробні заводи. У кожному місті й містечку працювали кооперативні хлібопекарні, які в середньому випікали до ста пудів хліба на день.²⁶ Лише близько 10 відсотків кооперативних підприємств, були своїми, решта ж — орендованими. Робилися спроби налагодити миловаріння та шкіряно-взуттєве виробництво, але брак сировини (соди, дубильних речовин) значно звужував розмах підприємницької діяльності у цьому напрямку.²⁷ В умовах фінансової кризи 1921—1922 р. йшла посилена ліквідація кооперативних підприємств. До 1923 р. вони збереглися лише у спілок та великих міських і робітничих ЄСТ. Ці підприємства були дійсно міцними і життєздатними, причому промислова діяльність зосереджувалася в основному в спілках, оскільки споживчі товариства були занадто слабкими для організації великого виробництва.

Нова економічна політика ставила за мету відбудову промисловості та піднесення сільського господарства. Одним із засобів її досягнення став продподаток. Головним завданням вважалося вилучення з села продовольства, що залишалося після сплати продподатку, шляхом товарообміну між сільським господарством і промисловістю. Згідно з декретом від 13 квітня 1921 р. предмети продовольства і широкого вжитку, що надавалися державою населенню, могли розподілятися тільки через кооперацію. У постановці товарообміну на договірних, засадах за угодою з Чернігівським продкомом робота губспілки дала значний результат. У 1921 р. в порядку товарообміну в продком надійшло 3.548 пудів різних продуктів. Але, хоч селяни й залюбки везли свої надлишки на товарообмінні пункти, асортимент промислових товарів для про-

дажу був дуже вузьким, Основу товарообмінного фонду становили сіль, гас, підковні цвяхи тощо.²⁸

Кооперація займалася товарообміном з сільськогосподарськими організаціями, що приїздили зі своїми товарами. Було укладено 50 договорів і заготовлено 1.200 тис. пудів збіжжя, 600 тис. пудів сільгосп-продукції. За 1921 р. споживча кооперація Чернігівської губернії заготувала для товарообміну 400 тис. пудів збіжжя, 600 тис. пудів тваринницької продукції, 200 тис. пудів овочів тощо.²⁹ Якщо взяти за сто відсотків заготівлі по 13 губспілках України, то Чернігівська губспілка в 1921 р. заготувала 18 відсотків хлібопродуктів, 10,3 відсотка м'яса, 30,5 відсотка овочів та 64,9 відсотка фуражу.³⁰

Але товарообмін не приживався і замість нього почала розвиватися торгівля. Оскільки село ще не зовсім перейшло на грошову систему, деякий час торгівля велася на 40 відсотків грішми і на 60 відсотків — у хлібному розрахунку. Райспілки вели заготівлю хлібопродуктів і закупки товарів для постачання ЄСТ на позагубернських ринках. З метою оптової закупівлі, оплати кредитів, регулювання розрахунків з центром Чернігівська спілка мала контору в Києві, представництва у Москві, Харкові та Одесі. Товари спілка отримувала від ВУКС зі знижками кредитування від одного до двох місяців.³¹

Восени 1922 р. Чернігівська райспілка відпустила товарів на 135 млрд. крб. Третина з них відпускалася ЄСТ, причому найміцнішим надавалися короткострокові кредити. У зв'язку з проведенням грошової реформи з січня 1923 р. кредитні операції здійснювалися у золотому обрахунку, тобто в червінцях, які замінили знецінені радянські грошові знаки. Кредити ЄСТ забезпечувалися векселями та червінцями. З Чернігівською райспілкою вели кредитні операції 61 ЄСТ.

Було вжито заходів і щодо організації торгової діяльності на зовнішньому ринку, яка дозволялася ВУКСу під контролем Зовнішторгу. У 1922 р. за кордон виїздила делегація, у складі якої був і представник Чернігівської губспілки. Для організації торгівлі на зовнішньому ринку губспілка заготувала 15 тис. пудів прядива.³²

У 1923 р. різко проявилися «ножиці цін» — високі ціни на промислову продукцію і надто низькі — на продукцію сільського господарства. Це значно знижувало купівельну спроможність селянства. Кооперація відіграла певну роль у зімкненні «ножиць». Спочатку ціни було знижено на 30 відсотків. Бажаючи посприяти просуванню товарів на село, Чернігівська райспілка продавала їх за відпускнуою собівартістю, не враховуючи доставки та інших накладних витрат. Для поліпшення фінансового стану сільським ЄСТ надавалася знижка з заборгованості на взятий ними товар. Матеріальну допомогу отримували й ті ЄСТ, що не мали заборгованості. Райспілка взяла на себе 30 відсотків заборгованості первинних кооперативів і розподілила всю допомогу пропорційно їх обігу. Підтримку сільським ЄСТ було надано за рахунок тієї знижки, яку отримала райспілка від ВУКСу. Враховуючи невідповідність цін, райспілки вели заготівлю хліба за цінами, вищими за ринкові. На ринку один пуд хліба коштував 20 черв. коп., а кооперативні організації платили за пуд по 30—40 черв. коп. Товари, які райспілки мали на складах, були знижені в ціні й просувалися на село. З жовтня 1923 р. райконтори запровадили «страхування хліба» — встановили ціну хліба у твердому золотому обрахунку — 35 черв. коп. за пуд і з цього розрахунку виходив товарообіг.³³ Такий підхід дав можливість значно пом'якшити кризу.

У 1925 р. уряд висунув гасло: «обличчям до села». Постало питання, про задоволення кооперацією потреб селян. Постачання товарами сільських кооперативів займало все більше місця у торгівій діяльності

райспілок. По Чернігівській райспілці продаж товарів сільським кооперативам становив 43,2 відсотка товарообігу по продажу, по Ніжинській — 26 відсотків, по Новгород-Сіверській — 38,2 відсотка, по Кролевецькій — 35,5 відсотка, по Конопотській — 17,5 відсотка. Загалом же близько 64 відсотків всього товарообігу райспілок по продажу займало постачання селу, 20 відсотків — місту, а решта йшла на потреби держорганів, Центроспілки, ВУКСу та на власні потреби.³⁴

З'їзд державної партії, що відбувся у 1924 р., проголосив першочерговим завданням кооперації оволодіння ринком та його організацію, а також усунення з торгівлі приватного капіталу. Більшість торгових підприємств Чернігівщини знаходилася в руках приватників, але після 1924 р. простежується чітка тенденція до скорочення кількості приватних торгових підприємств. Відпуск товарів їм обмежувався, а ставки відсотків за кредит у Держбанку підвищувалися. Згодом кредитування приватних торгових закладів було взагалі припинено. Окрім того, вони сплачували збільшені податки. Так, у Семенівці у 1928 р. 80 відсотків приватних торговців, відмовившись від патенту, припинили діяльність 72 торгових закладів. Торгівля повністю зосередилася в руках споживчої кооперації. Цьому в значній мірі сприяв і той факт, що товари у кооперативних лавках були значно дешевшими. Якщо порівняти націнки на товари у приватній і кооперативній торгівлі, то у 1925 р. вони становили 23 і 12 відсотків тільки в торгівлі сільськогосподарською продукцією. В інших же галузях націнки приватної торгівлі складала до половини вартості товару. На початок 1926 р. кооперативна торгівля в загальному товарообігу Чернігівщини складала вже 38,8 відсотка, а в середньому в Україні цей показник був дещо нижчий — 35 відсотків.³⁵

Особливу роль органи державної влади відводили кооперації в хлібозаготівельних кампаніях. Починаючи з 1927 р., кооперація зобов'язувалася через систему заготівельних пунктів максимально охопити закупівлю зерна та інших сільськогосподарських продуктів у селян. Під час хлібозаготівельної кампанії 1928 р. споживча кооперація Чернігівщини заготувала 350.252 пудів збіжжя. Але плани хлібозаготівлі виконувалися лише наполовину або навіть менше. Трохи кращим було становище з продовольчими культурами. Так, на осінь 1929 р. план по хлібозаготівлі було виконано лише на 51 відсоток, а по продовольчих культурах — на 85 відсотків. Основною причиною невиконання планів була їх надмірність. У відповідності з постановою квітневого пленуму ЦК і ЦВК ВКП(б) 1928 р. невиконання планів суворо каралося. У вересні 1929 р. за невиконання планів хлібозаготівель було віддано під суд три споживчих товариства Березнянського району.³⁶

Важливим напрямком діяльності споживчої кооперації була культурно-просвітницька робота серед населення, особлива роль у проведенні якої належала сільським ЄСТ. Книжковий склад Чернігівської райспілки постачав їх спеціальною літературою з питань кооперації та шкільними посібниками за доступними цінами. Наприклад, Авдіївське ЄСТ на власні кошти влаштувало читальню при сільбудинку, придбавши для неї 400 книжок та газети. Сорокошицьке ЄСТ взяло шефство над сільбудинком, виділило йому приміщення, виписало книги й періодики.³⁷

Кооперативні організації й самі видавали газети і журнали, в тому числі «Кооперативне життя», «Чернігівський кооператор». При товариствах проводилися лекції та бесіди, організовувалися кооперативні курси, на яких вивчалися теорія та історія споживчої кооперації, економічна географія з сновими політекономії, рахівництво, кооперативне законодавство. У товариствах Чернігівської округи діяло 20 кооперативних гуртків для селян.³⁸ Райспілки щомісяця відраховували 2 відсотки

прибутків кооперативних товариств для організації культосвітніх фондів. Частина цих коштів йшла на охорону материнства і дитинства: створення дитячих садків, ясел, майданчиків, організацію гарячих сніданків для школярів. Такі заклади обслуговували лише своїх пайовиків.³⁶

Таким чином, на кінець 20-х років кооперація стала масовою суспільною організацією, що виконувала важливу роль не тільки у справі розвитку народного господарства, а й сприяла піднесенню культурного рівня населення.

Джерела та література:

- 1 Бланк Г. Я. Основы теории и истории по требительской кооперации — М., 1965 — С. 29.
- 2 Декреты Советской власти. — Т. 2. — М., 1959. — С. 91.
- 3 Дмитренко В. П., Морозов А. Ф. Партия и кооперация. — М., 1973. — С. 269—275.
- 4 Державний архів Чернігівської області. — Ф 305. — Оп. 1. — Спр. 425 — Арк 527. (далі — ДАЧО).
- 5 Народне господарство Чернігівщини. — 1920. — № 1. — С. 19.
- 6 Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). — К., 1996. — С. 176.
- 7 Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства СССР.— 1921. — № 26. — Ст. 150.
- 8 Чернігівський кооператор. — 1921. — № 1. — С. 5.
- 9 Там само. — С. 11.
- 10 ДАЧО. — Ф 19. — Оп. 1. — Од. збер. 8. — Арк. 52.
- 11 Народное хозяйство Украины в 1921 г. Отчет Украинского Экономического Совета Совету Труда и Обороне. — Х., 1922. — С. 642.
- 12 ДАЧО. — Ф 305. — Оп. 1. — Спр. 2321. — Арк. 61.
- 13 Кунах Ю. І. Розвиток кооперативного руху на Україні в 1920—1924 рр. // Український історичний журнал. — 1974. — № 3. — С. 75,
- 14 Красное знамя. — 1924. — 27 жовтня.
- 15 ДАЧО. — Ф 181. — Оп. 1. — Од. збер. 50. — Арк. 3.1
- 16 Червоний стяг. — 1928. — 10 листопада.
- 17 Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1980., — Т. 4. — С. 22.
- 18 Червоний стяг. — 1928. — 10 листопада.
- 19 ДАЧО. — Ф 1597. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 261.
- 20 Червоний стяг. — 1923. — 26 травня.
- 21 ДАЧО. — Ф 15. — Оп. 1. — Спр. 277. — Арк. 71.
- 22 Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР. — К., 1967. — С. 147.
- 23 ДАЧО. — Ф 305. — Оп. 1. — Спр. 3414. — Арк. 38.
- 24 Красное знамя. — 1922. — 21—24 листопада.
- 25 ДАЧО. — Ф 183. — Оп. 1. — Од. збер. 156. — Арк. 138.
- 26 ДАЧО. — Ф 73. — Оп. 1. — Од. збер. — 13. — Арк. 27.
- 27 Красное знамя. — 1921. — 8 грудня.
- 28 Там само. — 8 листопада.
- 29 ДАЧО. — Ф 16. — Оп. 1. — Спр. 576. — Арк. 296—297.
- 30 Народное хозяйство Украины в 1921 г. Отчет Украинского Экономического Совета Совету Труда и Обороне. — Х., 1922. — С. 700—701.
- 31 ДАЧО. — Ф 305. — Оп. 1. — Спр. 232. — Арк. 96.
- 32 Красное знамя. — 1922 — 23 листопада.
- 33 Там само. — 1923. — 21 листопада.
- 34 Там само. — 1925. — 17 липня.
- 35 ДАЧО. — Ф 73. — Оп. 1. — Од. збер. 13. — Арк. 27.
- 36 Червоний стяг. — 1929. — 7 листопада.
- 37 ДАЧО. — Ф 73. — Оп. 1. — Од. збер. 13. — Арк. 27.
- 38 Красное знамя. — 1921. — 8 грудня.
- 39 Там само. — 1923. — 27 листопада.
- 40 Червоний стяг. — 1927. — 27 січня.
- 41 Кооперативне життя. — 1926. — 10 грудня.